

Vil·la romana del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): Campanyes 1988-1994

JOSEP POU I VALLÈS, VÍCTOR REVILLA CALVO

La partida del Vilarenc es troba situada entre els dos nuclis que formen el poble de Calafell: el de l'interior, al voltant del castell, i el barri de la platja. La zona ocupa el triangle format per la carretera C-246, Barcelona-Valls, a l'est i al nord; el Passeig de la Unió, a l'Oest; i la carretera del Sanatori i la via fèrria al sud. La via se situa aproximadament sobre l'antiga línia de platja.

Els límits artificials que defineixen la zona en la actualitat coincideixen, a grans trets, amb els antics límits del relleu. El Vilarenc consisteix en una petita plana al·luvial, una mica enlairada sobre el nivell del mar (entre 4 m i 8 m), orientada cap a mar i tancada per dues rieres: a l'est, el tram final del torrent de la Cobertera, després del seu aiguabarreig amb la riera de Montpeó; a l'oest per la riera que passava per sota de l'actual Passeig de la Unió. Aquesta unitat i unes bones condicions topogràfiques (relleu suau, insolació adequada, drenatge natural) expliquen l'assentament a la zona, en època ibèrica i romana.

El Vilarenc va ser objecte d'una excavació arqueològica el 1883. Aquesta primera intervenció va permetre descobrir les restes d'un gran edifici, que s'estenia per una àrea de més de 100 m², amb una distribució interna molt complexa i en el qual era evident un programa constructiu i ornamental acurat. La seva posterior publicació, amb una descripció de les troballes, l'aixecament d'una planta i l'intent d'establir la distribució funcional i el caràcter de l'edifici, converteixen el Vilarenc en la primera *villa* romana excavada amb pretensions científiques a Catalunya.

L'edifici descobert va ser identificat des del primer moment com un conjunt termal i les seves parts es van relacionar, de forma estricta, amb la distribució d'espais típica d'aquests conjunts. Reforçava aquesta suposició la presència de sistemes de calefacció (*hypocaustum*), canalitzacions i piscines per a aigua. Aquesta interpretació, però, era el resultat de la consideració de l'edifici com a part d'un suposat nu-

cli urbà, el qual, segons els seus descobridors, es podria relacionar amb una de les *mansiones* de la Via Augusta, *Stabulum Novum*. La conseqüència d'aquest plantejament va ser la recerca dels paral·lels en conjunts termals urbans (preferentment itàlics), que molt poc tenien a veure amb el veritable caràcter de l'edifici descobert. Al contrari, resulta evident que el grau de complexitat, especialització i sofisticació de les grans termes imperials urbanes s'adequava malament a les disposicions i dimensions del que es trobà al Vilarenc. Tanmateix, la interrupció de les excavacions i l'enterrament de les estructures impediren cap nou estudi directe.

No fou fins a començament d'aquest segle quan J. Puig i Cadafalch proposà la interpretació de l'edifici com a part d'un establiment rural romà. Puig i Cadafalch identificà el conjunt d'habitacions dotades d'hipocausts amb el que seria l'àrea de residència, dins la qual es van bastir unes petites termes. La resta dels espais corresponien a les instal·lacions productives pròpies de tota vil·la. En un d'aquells espais, concretament, proposava situar una premsa.

El Vilarenc no va ser objecte d'altres intervencions i, fins i tot, el record de la localització exacta de l'edifici es va perdre. Malgrat tot, els resultats de la primera campanya i la reinterpretació com a vil·la que en va fer Puig i Cadafalch han estat recollits freqüentment, tant en estudis de caràcter local com en les síntesis sobre el poblament rural romà a la península Ibèrica. Cap d'aquestes publicacions, però, aporta novetats i cap nova excavació s'havia realitzat, si exceptuem la troballa fortuïta, al 1967, d'un conjunt de cisternes, la relació de les quals amb l'edifici descobert el 1883 restava imprecisa. No ha estat fins a la dècada de 1980 que s'han reprès de forma sistemàtica els treballs de localització i estudi d'aquest establiment romà. Aquests treballs s'han concentrat en dos sectors, excavats respectivament el 1988 i el 1989.

El resultat més important de la intervenció de l'any 1988 va ser el descobriment d'un edifici de planta rectangular, amb una distribució interna molt complexa, i totalment diferent a l'exhumat el segle passat (sector I). Envoltant l'edifici també es va trobar un conjunt d'estructures (abocadors domèstics i industrials, canals de drenatge) relacionades amb l'ocupació i explotació de la zona. El caràcter limitat d'aquesta intervenció va impedir establir les característiques i l'evolució cronològica del conjunt. Malgrat tot, se'n van poder identificar algunes parts. Aquest és el cas d'un petit sector termal, situat al sud, format per una habitació dotada d'hipocaust i una petita piscina. També es pogué identificar un altre recinte dotat de sistema de calefacció. L'existència d'aquests programes constructius i les troballes d'elements ornamentals permeten pensar que ens trobem davant d'un establiment rural que respon a la separació en part residencial i part productiva teoritzada pels agrònoms llatins.

Va ser en una campanya posterior, el 1989, quan es va redescobrir la *villa* excavada el 1883. Encara que les restes es trobaven molt malmeses, la planimetria i l'estudi realitzat van servir per identificar-les clarament amb les aparegudes el segle passat (sector II). Però l'excavació també va proporcionar dades noves. En primer lloc, es va excavar un nou canal que deuria servir per al desguàs del sector identifi-

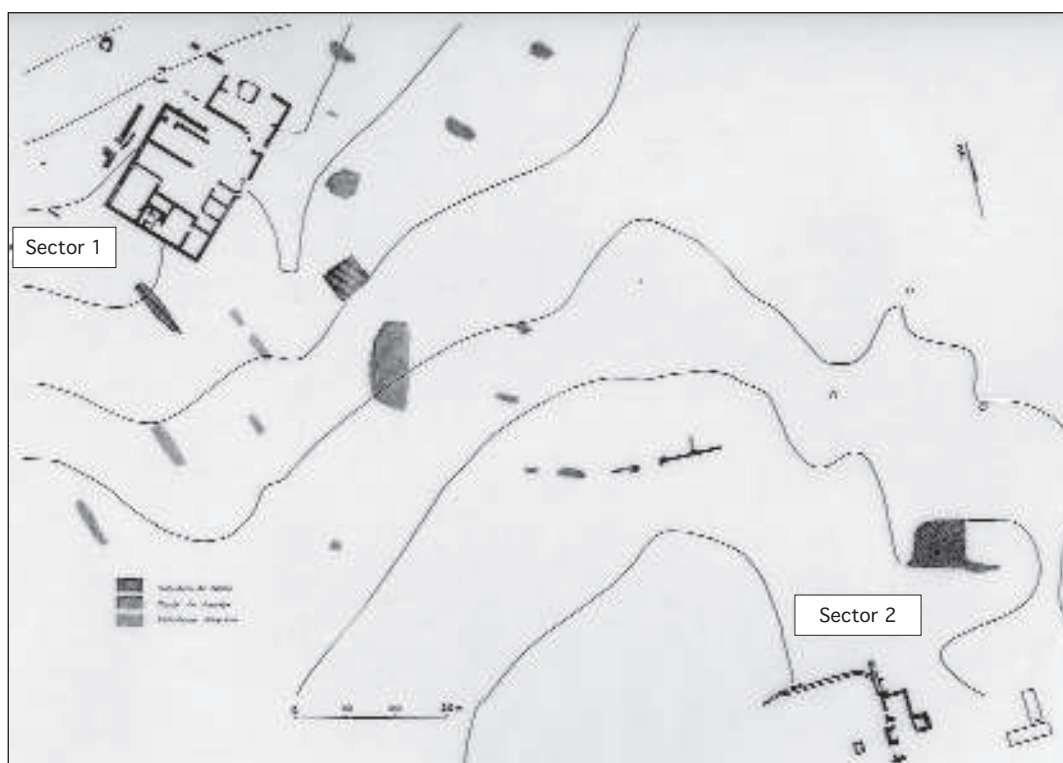

Figura 1. Vista general

cat com a termal per Puig i Cadafalch. Així mateix, la localització d'aquestes restes va permetre posar en relació les cisternes trobades el 1967 amb aquest conjunt termal, el qual deurien abastir d'aigua. L'entitat i complexitat de les restes fa pensar que ens trobem davant d'un nucli residencial més important que el trobat al sector I. Així ho semblen demostrar els programes arquitectònics emprats (cisternes, calefacció, desguassos), una concepció unitària del conjunt, els elements ornamentals recuperats (marbres i tessel·les de mosaic, que confirmen les notícies del segle passat) i, possiblement, un període d'ocupació més llarg. L'arrasament de les estructures impedeix establir una cronologia precisa, però disposem de testimonis de l'ocupació de la zona; per exemple, a pocs metres es va identificar i excavar un abocador gràcies al qual es va poder datar una de les fases d'ús de la *villa*, corresponent a la primera meitat o a mitjan segle II dC; així com una freqüentació fins a inici del s. III.

Amb aquestes dades prèvies, l'any 1991 es va iniciar una sèrie d'excavacions programades en l'edifici del sector I. Els treballs posteriors (1993 i 1994) s'han cen-

trat en el mateix lloc. Fins al moment, s'ha excavat una gran part de les estances situades a sud i sud-est del conjunt. Aquestes intervencions han permès establir l'evolució funcional i cronològica de l'ocupació, malgrat que resten alguns buits, generalment resultat de la pèssima conservació de les restes. L'estratigrafia obtinguda permet establir tres grans fases:

Fase I

Se situa a les últimes dècades del segle I AC, potser molt a començament d'època augusta. En aquest moment, es construeix un edifici de planta rectangular del qual coneixem tot el costat sud-oest. Es tracta d'un conjunt d'estances de dimensions diverses, separades per un passadís que condueix fins a un pòrtic sostingut per grans columnes, que devia separar les estances d'una àrea descoberta central. Encara que només coneixem una part reduïda de l'edifici, no hi ha cap dubte que ens trobem davant l'expressió d'una arquitectura molt elaborada. La construcció no tan sols mostra una planificació interna rigorosa, sinó que inclou uns programes arquitectònics i decoratius acurats (capitells treballats, terracotes decoratives del tipus *lastra Campana*).

Fase II

Aquest moment suposa una reorganització interna radical del conjunt, encara que l'orientació (i, possiblement, les dimensions) de l'edifici es mantenen. En concret, totes les estructures de la fase anterior són arrasades i cobertes i, sobre elles, es construeix un conjunt termal. Formen aquestes termes domèstiques una piscina que devia estar connectada a un petit dipòsit, una habitació amb calefacció per hipocaust i àrea de servei d'aquest. El paviment de la piscina conserva la decoració de tessel·les blanques i negres que formen un motiu vegetal. La part oriental i central de l'edifici també sofreixen una transformació important. A la primera, s'aixeca un conjunt de petites estances. A la segona, sembla que es redueix l'espai descobert i es construeix un enllosat i un sistema de desguàs relacionat amb les termes.

Fase III

En un moment que sembla situar-se cap a mitjan segle I dC les termes són abandonades (l'entrada a l'hipocaust es tapia). L'àmbit que havia servit de zona de serveis de les termes es divideix en dues estances, una de les quals es converteix en un taller de forja on es treballava el ferro. Algunes de les habitacions situades al nord i nord-oest són arrasades i els materials de construcció expoliats; el mateix succeeix amb una part de l'enllosat. És probable que l'adequació del sector residencial de la

villa a usos artesanals coincideixi amb la construcció del gran edifici del sector II. Després d'un període de temps indeterminat, el sector I va ser totalment abandonat.

Finalment, és interessant assenyalar l'existència d'una ocupació anterior a la construcció de la *villa*. Sota un dels àmbits, l'any 1994 es va trobar un forn ceràmic. Aquest forn devia pertànyer a un establiment rural que funcionà durant la segona meitat del s. II aC.

Les darreres intervencions realitzades al Vilarenc plantegen una sèrie de qüestions històrico-arqueològiques: l'entitat i l'evolució arquitectònica i funcional dels edificis trobats; les relacions entre els dos sectors delimitats, que semblen organitzats autònomament; l'estructuració i modificació, segons unes estratègies econòmiques, del paisatge circumdant, etc. La resposta a aquests problemes ens permetrà definir el model de poblament i d'explotació econòmica en el qual s'integra el Vilarenc, així com extrapolar els resultats al que coneixem del poblament de les comarques del nord de Tarragona, especialment a l'àrea litoral.

Què suposa el model d'hàbitat rural representat pel Vilarenc? En primer lloc, una nova pràctica arquitectònica. Les diverses campanyes han permès identificar, en ambdós sectors, unes instal·lacions (hipocausts, piscines, canalitzacions, cisternes) que són l'expressió arquitectònica d'unes necessitats d'ordre pràctic i, alhora, ideològic; en altres paraules, d'un sistema de valors i models culturals mitjançant el qual els escriptors llatins *de re rustica* defineixen un tipus de vida civilitzat, propi del món urbà, que es traslladarà a les residències dels propietaris rurals. Són aquestes necessitats les que donen lloc a uns programes tècnics aplicats a la solució de problemes concrets: l'abastiment d'aigua per al consum, o amb finalitats lúdiques o productives; els sistemes de calefacció d'habitacions o per a les termes; el drenatge d'aigües residuals, etc. L'edifici mostra, igualment, un dels trets fonamentals de l'arquitectura domèstica romana de la República tardana i inicis de l'Imperi: l'aplicació a l'àmbit privat de programes i elements propis de la vida pública. L'espai porticat, amb columnes de grans dimensions rematades amb capitells, n'és un bon exemple. Tot això caracteritza aquesta arquitectura rural com a expressió i domini d'uns models econòmics, socials i culturals urbans. El resultat és la creació de la *villa*, alhora residència d'una classe de propietaris i nuclis de gestió d'unes explotacions agrícoles.

Tota la reflexió teòrica dels agrònoms llatins entorn de les parts de la *villa* i de la seva adequació a diversos factors s'integren en aquest marc socioeconòmic i cultural: estatut social i patrimonial del propietari rural (valorant la seva residència o els desplaçaments periòdics, si és un propietari absentista), el grup humà resident i l'organització de la vida domèstica i productiva, les activitats econòmiques desenvolupades, la situació respecte a la ciutat, les relacions de veïnatge. Tots aquests factors es resumeixen en un precepte fonamental: l'equilibri entre el sector residencial, com a expressió de l'estatus del *dominus*, i l'extensió i les possibilitats econòmiques de l'explotació on s'assenta la *villa*; és a dir, la relació entre edifici i *fundus*.

D'altra banda, els programes esmentats no es podrien realitzar sense un desenvolupament paral·lel d'unes innovacions tècniques i materials: l'ús de l'encofrat de

morter, la producció i l'ús d'elements prefabricats (maons, *tegulae mammatae*, canonades de ceràmica), etc. Tots aquests elements, els trobem emprats massivament a les construccions del Vilarenc, precisament en relació amb els programes més costosos, elaborats i innovadors que coneix l'arquitectura romana domèstica. Amb això ens referim especialment a la importància atorgada, en ambdós edificis, als conjunts termals. És evident, en aquest cas, que es realitzà una distribució acurada dels espais per treure el màxim profit d'uns sistemes de calefacció que servien a les termes i a altres àmbits residencials. Igualment, és molt probable una distribució planificada de les àrees de servei i producció vinculades a les anteriors. Això ens portaria a la possibilitat que ambdues edificacions responguin a la divisió en *pars rustica* i *pars urbana* tal com estableix els agrònoms. Aquest podria ser el cas de l'edifici del sector II en la forma representada en el plànol realitzat el 1883. Tanmateix, la destrucció posterior, evidenciada el 1989, impedeix precisar si aquest conjunt fou planificat i construït de forma unitària o si existiren diverses fases.

En el cas de l'edifici del sector I, la campanya de 1991 va permetre establir un mínim de tres fases. Les interpretacions de 1993 i 1994 han confirmat aquesta periodització i han demostrat la magnitud de les reformes de cadascun dels tres períodes. Això es pot observar, per exemple, en el pas de la primera a la segona fase, amb la construcció de les termes i de les dependències vinculades. Aquesta intervenció significa una reestructuració total de, com a mínim, l'àrea sud i oest de l'edifici, modificant la destinació de nombrosos espais i de les àrees de pas i distribució. Pràcticament totes les estructures d'aquest moment són amortitzades. En una nova fase (III) es produeix l'abandonament de les termes i la destinació d'aquests àmbits a funcions productives. La intervenció de 1993 ha demostrat la importància d'aquest darrer moment, que representaria l'abandonament parcial de l'edifici del sector I. L'expoli de bona part de l'enllosat de l'àmbit I i el farciment que cobreix algunes estructures s'ha d'interpretar en aquest context.

Com a establiment rural, el Vilarenc no respon únicament a un model d'hàbitat; també s'inclou en un determinat sistema econòmic ja que constitueix el centre d'una explotació agrícola. Ara per ara, es pot dir molt poc d'aquest aspecte. La freqüència de l'aparició, en ambdós sectors, d'àmfores vinateres de producció catalana (Pasqual 1, Tarraconesa 1, Oberaden 74, Dressel 1 tarraconesa, Dr. 2-4 i 7-11) i *doliae* fa pensar en la integració de la *villa* en un model agrícola orientat a la producció i comercialització del vi. Els testimonis arqueològics demostren la implantació d'aquest tipus d'agricultura en àmplies àrees del litoral català des del segon quart del s. I aC. Aquests testimonis es poden relacionar amb les transformacions de les estructures del poblament rural que s'inicien al final del s. II aC i que s'acceleren en el segle següent. El període posterior i, especialment, l'època d'August suposa el ple desenvolupament d'aquest model d'agricultura vinculat al mercat, situació que es reflecteix en la fundació de nombroses *villae* de Catalunya. El Vilarenc mostra, concretament, la difusió d'aquestes formes econòmiques i de poblament a l'àrea nord del territori de Tarraco (Penedès, Garraf), on, fins ara, no disposàvem de dades.

De l'entitat i diversitat de les activitats econòmiques desenvolupades al Vilarenc no es pot dir gran cosa, ja que les primeres campanyes d'excavació no havien proporcionat restes d'instal·lacions productives. Tanmateix, si s'accepta la identificació de l'àrea A' i de l'element Z del plànol de la *villa* apareguda el 1883 amb una premsa, com va proposar J. Puig i Cadafalch, tindríem la primera evidència de tecnologia relacionada directament amb una producció agrícola d'excedent i amb un producte, el vi, clarament destinat a la comercialització.

Igualment, és important destacar la presència d'una sèrie d'abocadors amb material amfòric i rebuïjos de forn, especialment en el sector I. Aquest fet fa pensar, malgrat l'absència de forns, en l'existència d'un terrisseria, on es fabricaven àmfores, *dolia*, deràmiques comunes i material constructiu. La presència d'aquest tipus d'instal·lacions confirma, de forma genèrica, el caràcter centralitzador i racional, en el procés de la producció agrícola, que té el sistema de la *villa*. D'una forma més concreta, aquesta evidència material mostra l'organització interna del model agrícola esmentat, difós a l'àrea litoral catalan entre els s. I aD i III dC. Aquest model íntegra, en el nucli rural, els principals processos i infraestructures tecnològiques relacionades amb l'elaboració d'un producte agrícola com el vi (premses, dipòsits), però també les activitats artesanals complementàries d'una agricultura interessada en la producció i la comercialització d'un excedent: la fabricació de recipients d'emmagatzematge o transport necessaris; l'elaboració i reparació d'eines de ferro per a l'ús agrícola o domèstic.

Un altre aspecte a destacar de les darreres campanyes és la possibilitat de restituir la distribució i la jerarquia dels espais domèstics i productius a l'interior de la *villa*. Aquest és el cas de la subordinació de determinades estructures (com ara les cisternes del sector II) als respectius edificis centrals. També és important establir la distribució dels abocadors amb material ceràmic o de construcció, de les obres de drenatge, murs d'aterrament i d'altres restes en el terreny immediat als edificis. Alguns d'aquests elements demostren la realització de tota una sèrie d'obres de condicionament (drenatge, contenció), necessàries per a l'ocupació i l'explotació d'un terreny proper a l'antiga línia d'aiguamolls. En aquest sentit, és prou revelador que l'edifici del sector II, més proper a la platja i als aiguamolls, sigui posterior al sector I. És indubtable que la seva construcció cal relacionar-la amb el condicionament del terreny realitzat en les dècades anteriors i, potser, encara en curs en el moment de la seva construcció. Només l'excavació de cadascuna d'aquestes estructures permetrà establir la seqüència cronològica de la modificació de l'espai proper a l'hàbitat.

Malgrat la dualitat d'edificacions properes i autònomes, l'evolució estructural, funcional i cronològica del conjunt fa pensar que al Vilarenc va existir una sola explotació agrícola, dotada d'un únic nucli de gestió i de residència. Aquest nucli va patir importants canvis en l'organització interna. Aquest fet explicaria la diversitat d'estructures evidenciada. Com es podria resumir, doncs, l'evolució i la cronologia de l'ocupació de la zona després de les intervencions realitzades? Respondre aquesta pregunta obliga a plantejar, de bon principi, les limitacions de les darreres

campanyes. Malgrat tot, es pot establir una cronologia, a grans trets, que abraçaria des del segle I aC fins, possiblement, a l'inici o a mitjan segle III dC. Com hem assenyalat, però, els dos sectors no semblen seguir una mateixa evolució.

En efecte, pel que sabem en aquest moment del sector I, i deixant de banda la presència de materials ibèrics impossibles de relacionar amb unes estructures d'hàbitat, l'ocupació romana degué produir-se dins el segle I aC. Molt probablement, les construccions de la primera fase es basteixen a l'època d'August. El segon moment, representat per un conjunt termal i residencial, s'edificaria unes poques dècades més tard (potser cap al segon quart del s. I dC?). Malgrat que no disposen de dades cloncloents, aquesta fase sembla tenir una durada molt breu. L'inici i la duració de la tercera és encara difícil d'establir. Probablement, s'ha de situar dins el tercer quart del mateix segle i es perllongaria fins a les darreries.

En el sector II és encara més difícil establir una data de fundació, car les estructures recuperades el 1989 estan gairebé destruïdes. Destaca, però, el fet que els diversos abocadors excavats als voltants d'aquesta edificació assenyalen un període d'activitat que ocupa des d'un moment indeterminat del segle I dC fins a l'inici del segle III dC. En aquest moment, algunes de les estructures de l'edifici, que semblen fonamentals per a l'hàbitat (la gran canalització de desguàs orientada cap a l'oest, per exemple), semblen ser amortitzades.

Aquesta situació planteja alguns interrogants: ha substituït un dels edificis l'altre?; han coexistit en el temps?; i si és així, en quin moment? El fet que l'edifici del sector I pogués remuntar la seva cronologia al segle I AC (extrem no confirmat al sector II) podria fer pensar que aquí se situava la primitiva ocupació romana del Vilarenc. Aquest hàbitat es desplaçaria, en el segle I dC, cap al sector II, on trobem un conjunt de majors dimensions i monumentalitat, amb uns programes decoratius més desenvolupats i on els testimonis d'ocupació (data d'amortització d'estructures, abocadors de materials ceràmics) es perllonguen fins al s. III dC.

Tanmateix, els resultats de les campanyes fan pensar que ambdós edificis van coexistir durant un cert temps, coincidint amb la tercera fase identificada en un dels àmbits de l'edifici del sector I. En aquest moment una bona part d'aquest sector, incloent el conjunt termal, és abandonat i l'única ocupació es concentra en el taller de forja i en l'àrea nord i oest, modificada totalment. Aquests fets són prou significatius per proposar la fi del lloc com a nucli autònom i residencial, substituït per la nova construcció del sector II. Des d'aquest moment i fins a l'abandonament final (poc després) el sector I es destinà a finalitats productives.